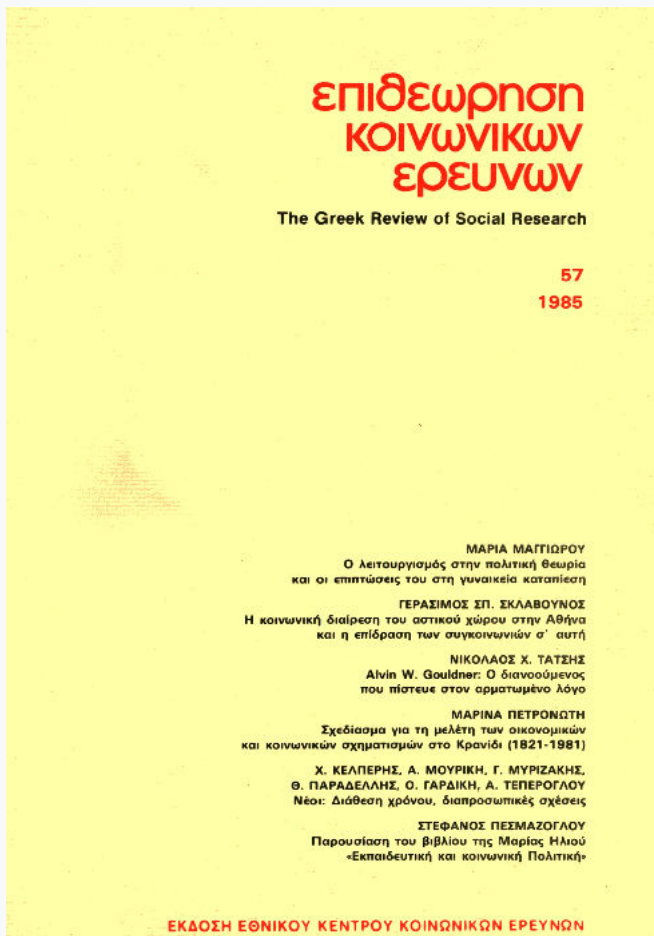

The Greek Review of Social Research

Vol 57 (1985)

57

Σχεδιάσμα για τη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών στο Κρανίδι (1821-1981)

Μαρία Πετρονώτη

doi: [10.12681/grsr.900](https://doi.org/10.12681/grsr.900)

Copyright © 1985, Μαρία Πετρονώτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Πετρονώτη Μ. (1985). Σχεδιάσμα για τη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών στο Κρανίδι (1821-1981). *The Greek Review of Social Research*, 57, 63–82. <https://doi.org/10.12681/grsr.900>

Μαρίνα Πετρονάτη*

ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΤΩΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ
ΣΧΗΜΑΤΙΣΜΩΝ ΣΤΟ ΚΡΑΝΙΔΙ (1821-1981)

Το Κρανίδι, κεφαλοχώρι της νοτιοδυτικής Αργολίδας και κέντρο αξιόλογης ναυτικής και εμπορικής δύναμης στα μέσα του περασμένου αιώνα, απογυμνώνεται από τις κύριες οικονομικές του λειτουργίες με τις πολιτικές και οικονομικές μεταβολές που επέρχονται στον συνολικότερο ελλαδικό και ευρωπαϊκό χώρο κατά τις δεκαετίες που ακολουθούν. Στο σχεδιάσμα αυτό, που αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια εντοπισμού των τομέων, οι οποίοι θα εξεταστούν σε μια μελλοντική και πιο ολοκληρωμένη μελέτη, θα επιχειρήσω να εξακριβώσω τα αίτια που προκάλεσαν την εμπορική ανάπτυξη της πόλης και τις συνέπειες που είχε η ανάπτυξη αυτή στη μορφοποίηση των τοπικών οικονομικών και κοινωνικών σχηματισμών. Ειδικότερα, θα αναζητηθεί ο βαθμός στον οποίο, ανάμεσα στα 1821-1981, διαμορφώνεται μια αυτόνομη οικονομική οργάνωση από όπου προέρχονται οι ιδιοτυπίες της κοινωνικής ιεράρχησης που —σε διαφορετικές χρονικές στιγμές— συναντάμε στο Κρανίδι.

Θα εξεταστεί, από τη μια μεριά, η σύνδεση της εμπορικής δραστηριότητας των κατοίκων με την κοινωνική τους θέση και κινητικότητα και από την άλλη, το αν και κατά πόσο, η τοπική κοινωνική ιεράρχηση θα μπορούσε να επιβιώσει από τη στιγμή που η οικονομία της πόλης έχασε τον εμπορικό και εφοπλιστικό της χαρακτήρα. Ενδιαφέρουν εδώ οι επιχειρηματικές δραστηριότητες που ανέπτυξαν τα μέλη της κοινότητας μέσα και έξω από αυτήν και οι δυνατότητες επένδυσης του κεφαλαίου τους σε παραγωγικούς τομείς. Παράλληλα, θα προσπαθήσω να επισημάνω τις κύριες επενέργειες των διακρίσεων της οικονομίας στη δομή και το περιεχόμενο των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων της αγροτικής οικογένειας.

Για την επίλυση των παραπάνω προβλημάτων, θα ανατρέξω πρώτα

* Ερευνήτρια στο ΕΚΚΕ.

στην περιγραφή των βασικών γνωρισμάτων της τοπικής οικονομίας κατά τη διάρκεια της περιόδου που βρίσκουμε έντονη εμπορική κίνηση στο Κρανίδι. Η χρονική αυτή περίοδος —η απαρχή της οποίας δεν θα μας απασχολήσει εδώ, αλλά που το τέλος της συμπίπτει με τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα— ενέχει πολλές αντιφάσεις και ασόφειες που οφείλονται πρωταρχικά στο χαρακτήρα των παραγωγικών δυνάμεων και της εκμετάλλευσης της παραγωγής. Τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης στην Ερμιονίδα, οδηγούν στην υπόθεση της συσχέτισης της εμπορικής ακμής του Κρανιδίου με τις αλληλέπλληλες οικονομικές μεταρρυθμίσεις που συντελούνται στο ιστορικό και γεωγραφικό πλαίσιο όπου εντάσσεται η περιοχή, την προοδευτική ανακατανομή των τοπικών οικονομικών λειτουργιών και την εμφάνιση νέων ενασχολήσεων.

Στην προσπάθειά μου να εντοπίσω τις αφετηρίες και την πορεία της οικονομικής δράσης των κατοίκων, χρησιμοποίησα προφορικές διηγήσεις,¹ αρχαιακό υλικό και δημοσιεύματα, επιχειρώντας μία συνθετική επισκόπηση όσων στοιχείων σχετίζονται άμεσα ή έμμεσα με το αντικείμενο της έρευνας. Για την οικονομική πραγματικότητα, στη διάρκεια του περασμένου αιώνα στο Κρανίδι, δεν στάθηκε δυνατό να συγκεντρώσω ακριβή μεγέθη: η παρακολούθηση των ποιοτικών εξελίξεων και μεταβολών στην οργάνωση της τοπικής οικονομίας επομένως, οδηγεί στην αναζήτηση περισσότερων και πληρέστερων μαρτυριών πάνω στο θέμα. Επιπλέον, οι στόχοι που αναφέρθηκαν παραπάνω, ξεπερνούν τις δυνατότητες ενός σχεδιασματος: η διατύπωσή τους, όμως, εξυπηρετεί τον προσδιορισμό του πεδίου μέσα στο οποίο κινείται η έρευνά μου και των τομέων που εξετάζονται στις ακόλουθες σελίδες.

Στις αρχές του περασμένου αιώνα, η ελληνική οικονομία δέχεται την ευνοϊκή επίδραση μιας σειράς διεθνών γεγονότων, τα οποία έχουν όχι μόνο ιστορικό και οικονομικό αλλά και εξω-οικονομικό χαρακτήρα:² προκύπτουν από τους όρους της συνθήκης του Κιουτσούκ Καϊναρτζή, τους συνακόλουθους προστατευτικούς δασμούς, τη ζήτηση αγροτικών προϊόντων στην Ευρώπη³ και την αύξηση της τιμής τους.⁴ Επακόλουθο αυτής της ιστορικής και οικονομικής συγκυρίας είναι η τόνωση του ελληνικού εξαγωγικού εμπορίου και η άνθηση πολλών ναυτιλιακών και εμπορικών κέντρων που

1. Τις προφορικές αυτές μαρτυρίες συγκέντρωσα με επιτόπια έρευνα διάρκειας έξι εβδομάδων στο Κρανίδι και ορισμένες γειτονικές περιοχές (Φεβρουάριος-Μάρτιος 1981). Την έρευνα αυτή χρηματοδότησε το Πελοποννησιακό Λαογραφικόν Ίδρυμα Β. Παπαντωνίου.

2. Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με τα αίτια της ανάπτυξης του ελληνικού εμπορικού ναυτικού, βλ. Α. Andreadis, "La marine marchande grecque" στο *Journal des économistes* (1913), σ. 14 κε. Επίσης, Β. Κρεμμυδάς, «Η οικονομική κρίση στον ελλαδικό χώρο στις αρχές του 19ου αιώνα...», *Μνήμων* (1976-77), αρ. 6, σ. 16 και Ε. Γιαννακοπούλου, «Το εμπόριο εις την Πελοπόννησον κατά την β' πενταετίαν του 19ου αιώνας» στα *Πελοποννησιακά* (1977), αρ. ΙΗ, σ. 115 κε.

3. Για την κυριαρχία της ευρωπαϊκής οικονομίας στις εθνικές αγορές, βλ. Κ. Βεργόπουλος, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19ο αιώνα*, Αθήνα 1978, σ. 12 κε.

4. Για το ρόλο του ελληνικού εμπορικού στόλου στις θαλάσσιες μεταφορές έχουμε τη μελέτη του Γ. Λεονταρίτη, *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1453-1850)*, εκδ. Μνήμων, 1981. Συνα-

παίρνουν την εποχή αυτή τη σημασία και τις μορφές με τις οποίες είναι περισσότερο γνωστά τις δεκαετίες που ακολουθούν την οθωμανική κυριαρχία.

Με την εξάπλωση της ελληνικής εμπορικής ναυτιλίας γίνονται ολοένα και περισσότερες επενδύσεις στη ναυπηγική και τους συναφείς ναυτιλιακούς κλάδους. Η εντυπωσιακή ανάπτυξη που παρουσιάζουν ορισμένα νησιά και λιμάνια —όπως η Ύδρα και οι Σπέτσες— όχι μόνο φανερώνει την έκταση του θαλάσσιου εμπορίου της εποχής, αλλά και μας παρακινεί να φαντασθούμε ότι είχε έναν υπολογίσιμο αντίκτυπο στην οικονομική ζωή της περιφέρειας.⁵ Πραγματικά, αποσπασματικές μαρτυρίες δείχνουν ότι τα ναυτιλιακά αυτά κέντρα πρόσφεραν εργασία σε πλήθος ειδικευμένων και ανειδίκευτων εργατών από το Κρανίδι και συχνά προσέελκυαν ολόκληρες οικογένειες για μόνιμη εγκατάσταση.⁶ Εκείνο που παρουσιάζει μεγαλύτερο ενδιαφέρον πάντως είναι οι περιπτώσεις μετακίνησης προς το Κρανίδι. Αν και ολιγάριθμα, τα περιστατικά αυτά υποδεικνύουν ότι η πόλη διέθετε οικονομικά κίνητρα τέτοια, ώστε να απορροφά οικογένειες από άλλες περιοχές.⁷

Εφοπλιστικές και εμπορικές δραστηριότητες κατά τον 19ο αιώνα

Τα στοιχεία που μας παρέχουν οι πηγές για το Κρανίδι δεν επαρκούν για να εντοπισθεί, σε όλη του την έκταση, ο ρόλος που η κωμόπολη αυτή έπαιξε στις εμπορικές διαδικασίες των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων.⁸ Για λόγους, όμως, τους οποίους αναλύω διεξοδικά παρακάτω, είναι θεμιτό να συμπεράνουμε κανείς ότι παρουσίασε μία σημαντική εμπορική δραστηριότητα που ήταν αδιάρρηκτα συνδεδεμένη με την ευρύτερη επέκταση των ελληνικών εξαγωγικών επιχειρήσεων και άσκησε καθοριστική επιρροή στη διαμόρφωση των όρων της γεωργικής παραγωγής και το σχηματισμό των τοπικών κοινωνικών στρωμάτων.

Τα κείμενα και οι αφηγήσεις των γεροντότερων δηλώνουν ότι τον πε-

φή στοιχεία παραθέτει και ο Β. Κρεμμυδάς, *Αρχείο Χατζηναγιάτη*, 1973, τ. Ι. σ. 28 κε.

5. Οι οικονομικές σχέσεις της Ύδρας με το Κρανίδι μαρτυρούνται από πολλαπλά έγγραφα δημοσιευμένα στο *Αρχείο της Κοινότητας Ύδρας, 1778-1832*, από τον Α. Λιγνό, Πειραιάς 1961-62 και τα *Γενικά Αρχεία του Κράτους* (Κ47, φάκ. 9 κ.ά.). Είναι επιπλέον γνωστές οι ανταλλαγές πληθυσμού ανάμεσα στην Ερμιονίδα και τα γειτονικά νησιά κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας (Δ. Βαγιακάκου, «Εγκαταστάσεις Ποντίων εις Λακωνίαν», *Αρχαίον Πόντου* (1968-69), αρ. 29, σ. 59 και Τ. Ευαγγελίδου, *Ιστορία του εποίκισμού της Ύδρας*, Αθήνα 1934, σ. 33), καθώς και ο παλαιότερος εποίκιμος της περιοχής από αλβανικά φύλα (Κ. Μπίρη, *Αρβανίτες, οι Δωριείς του νεωτέρου Ελληνισμού*, Αθήναι 1960 και Μ. Λαμπρινίδου, *Ιστορικά σελίδες (1320-1821)*, Αθήναι 1907).

6. Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 144· Α. Χατζηναργύρου, *Τά Σπετσιωτικά*, τ. 2, 1925, σ. 26.

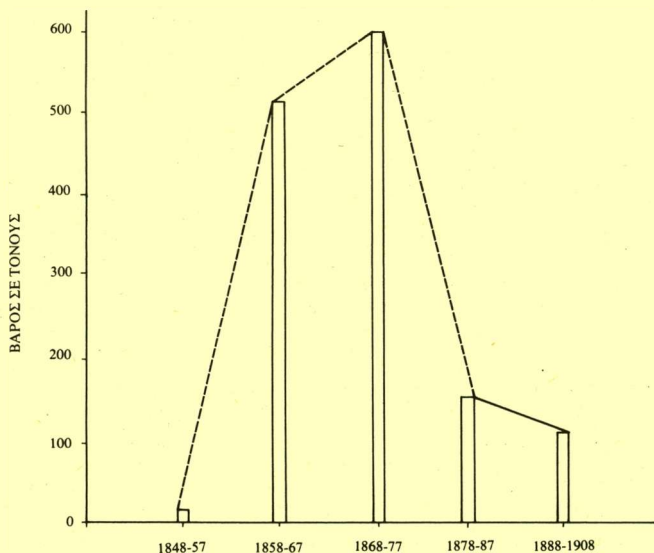
7. Χατζηναργύρου, *ό.π.*, σ. 27, Α. Βακαλοπούλου, *Πρόσφυγες και προσφυγικόν ζήτημα κατά την επανάστασιν του 1821*, Θεσσαλονίκη 1939, σ. 60· Α. Γούδα, *Βίοι παράλληλοι*, τ. 4, Αθήναι 1871, σ. 314. Αξιοσημειώμενη είναι και η μετακίνηση χωρικών από το Πηγάδι Κυνουρίας στο Κρανίδι, όπου εργάζονταν ως ημερομίσθιοι στα αμπέλια (*Κυνουρία*, φ. 384, 1.3.1953, σ. 4).

8. Είναι πάντως γνωστό ότι οι Κρανιδιώτες πλοίαρχοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά την επανάσταση (Χατζηναργύρου, *ό.π.*, σ. 249).

ρασμένο αιώνα υπήρχαν πολλοί πλοιοκτήτες και καπεταναίοι οι οποίοι ταξίδευαν μέχρι την Οδησό, τη Ρουμανία, την Τεργέστη, τη Βόρεια Αφρική και τη Μικρά Ασία.⁹ Το ποσοστό αυτών των εμποροπλοιαρχών θα μπορούσα, αυθαίρετα, να προσδιορίσω ως ένα 2-3% του συνολικού πληθυσμού της πόλης. Στα νηολόγια των Σπετσών και της Ύδρας υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν τον αριθμό των σκαφών που ναυπηγήθηκαν για λογαριασμό Κρανιδιωτών, ανάμεσα στα 1848-1908 (βλ. Πίνακα 1).¹⁰ Από τα

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Διαχρονική εξέλιξη της ναυπήγησης διαφόρων τύπων σκαφών κρανιδιώτικης ιδιοκτησίας ή συνιδιοκτησίας, 1848-1908

ΠΗΓΗ: Νηολόγια Ύδρας και Σπετσών. Τα παραπάνω σκάφη ναυπηγήθηκαν στα ναυπηγεία Σπετσών, Σύρου, Κωρωνίδας, Σύμης, Καλύμνου και Πειραιά.

9. Γ. Παρασκευόπουλος, *Ακτίνες και νέφη*, Αθήναι 1932, σ. 14 και Τ. Κωνσταντινίδης, *Καράβια, καπεταναίοι και συντροφοναύται, 1800-1830*, Αθήναι 1954, σ. 117, όπου αναφέρεται και η ύπαρξη καρνάγιου στο Κρανίδι.

10. Στο νηολόγιο της Ύδρας υπάρχουν στοιχεία για τρεις ναυπηγήσεις στην Κοιλάδα (τότε Κωρωνίδα), όπου σήμερα δεν σώζεται το νηολόγιο της εποχής.

στοιχεία αυτά φαίνεται περαιτέρω, ο τόπος ναυπήγησης των πλοίων, ο αριθμός των συνιδιοκτητών τους και το γεγονός ότι οι πλοιοκτήτες ήταν, με μία μόνο εξαίρεση ναυτικοί.

Οι αριθμοί που παραθέτω δεν δηλώνουν βέβαια το σύνολο των πλοίων τα οποία ανήκουν στο Κρανίδι κατά την περίοδο που καλύπτουν οι νηολογήσεις στην Ύδρα και τις Σπέτσες.¹¹ Η ολοκλήρωση ενός τέτοιου έργου απαιτεί αρχεία τα οποία δεν έχουμε στη διάθεσή μας (πωλητήρια, έγγραφα μεταβιβάσεων και μερισμάτων σε ξένα πλοία). Επιπλέον, η εξέταση των νηολογίων άλλων λιμανιών —όπως της Σύρου και της Κωνσταντινούπολης— θα πρόσφερε ίσως λίγες μόνο συμπληρωματικές πληροφορίες και ξεπερνά τους στόχους τούτου του σχεδίσματος.

Ένα άλλο θέμα για περαιτέρω διερεύνηση είναι ο τρόπος με τον οποίο συγκεντρωνόταν το κεφάλαιο για τις ναυπηγήσεις. Γνωρίζουμε ότι οι πρώτες ναυπηγικές επιχειρήσεις στηρίζονταν σέ ένα συνεταιρικό ή συντροφικό σύστημα, σύμφωνα με το οποίο καπεταναίοι, ναυτεργάτες και ξυλέμποροι μοιράζονταν έξοδα και κέρδη.¹² Η συνεταιρική υφή των ναυπηγήσεων διακρίνεται και στον Πίνακα που δημοσιεύω. Εκεί βλέπουμε ακόμη, μία τάση συνεργασίας ανάμεσα σε συγγενικά πρόσωπα· οι περισσότεροι συνιδιοκτήτες έχουν το ίδιο επίθετο.¹³

Είναι γνωστό ότι κατά τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται εδώ η γεωργική παραγωγή και το θαλάσσιο εμπόριο ήταν επιχειρήσεις αλληλοεξαρτώμενες: τα συμφέροντα των караβοκυραίων επομένως ήταν στενά δεμένα με τα συμφέροντα των μεγαλοκτηματιών. Όπως διηγούνται οι απόγονοι μεγάλων ναυτικών οικογενειών από το Κρανίδι και τους Φούρπους, πολλοί έμποροι και γαιοκτήμονες επένδυναν κεφάλαια στη ναυπήγηση πλοίων και τη φόρτωση εμπορεύματος (σερμαγιά).¹⁴ Το Κρανίδι αποτέλεει επομένως μία περίπτωση κατά την οποία οι ναυτικοί επιχειρηστές

11. Σημειώνω εδώ τις πληροφορίες που παρέχουν τα κείμενα αναφορικά με την εφοπλιστική δύναμη των Κρανιδιωτών στα τέλη του περασμένου αιώνα. Ο Π. Καρανικόλας υπολογίζει ότι το σύνολο των κρανιδιώτικων σκαφών ήταν 38 μεγάλα και 80 μικρότερα (*Το Κρανίδι*, Κόρινθος 1980, σ. 20), ο Μηλιαράκης αναφέρει πως στα 1886 υπήρχαν 16 μεγάλα σκάφη, 60 τρεχαντήρια και 150-200 σφουγγαράδικα (*Γεωγραφία πολιτική, νέα και αρχαία...*, Αθήναι 1886, σ. 241) και ο Strong μιλά για 217 σκάφη μικρότερα από 30 τόννους και 18 μεγαλύτερα από 30 τόννους (*Greece as a kingdom...* London 1842, σ. 159). Τέλος, αναφορά στο Κρανίδι ως σπουδαία ναυτική κοινότητα, γίνεται από τον Urquhart (*Turkey and its resources...*, London 1833, σ. 54).

12. Το θέμα αυτό εξετάζεται αναλυτικά από τον Κωνσταντινίδη, *ό.π.*

13. Το 1/3 περίπου των σκαφών στα νηολόγια της Ύδρας και των Σπετσών ανήκουν σε περισσότερους από έναν ιδιοκτήτες. Τα στοιχεία αυτά έρχονται σε αντίθεση με τη σημείωση του Παρασκευόπουλου, ότι τα ιστιοφόρα των Κρανιδιωτών ναυπηγήθηκαν με το κεφάλαιο ενός μόνου ιδιοκτήτη (*ό.π.*, σελ. 15). Στο αρχείο ενός Τσάκωνα μεγαλοεφοπλιστή διαβάζουμε ότι πολλοί από τους μετόχους στα πλοία της συνιδιοκτησίας του ήταν από την Αργολίδα (Κρεμμυδάς, *ό.π.*, σ. 146), πράγμα που είναι πιθανό να σημαίνει και μετόχους από το Κρανίδι, το οποίο δέσποζε την εποχή εκείνη στην οικονομική ζωή της Ερμιονίδας (W.M. Leake, *Trailes in the Morea*, τ. 3, 1830, σ. 463).

14. Παρατήρηση που κάνει και ο Strong, *ό.π.*, σ. 147, τονίζοντας τη διάρκεια της πίστωσης που γινόταν από τους εμπόρους στους πλοιοκτήτες.

χρηματοδοτούνται με στεριανό κεφάλαιο και αναπτύσσονται στο πλαίσιο που θέτουν τα περιθώρια της γεωργικής παραγωγής.

Οι πηγές δεν μας παρέχουν τη δυνατότητα να περιγράψουμε με ακρίβεια το σχηματισμό της τοπικής οικονομίας και της διεξαγωγής εμπορίου. Το περιεχόμενο των εξαγωγών από την Αργολίδα βοηθά να διαπιστώσουμε τη σύνθεση της παραγωγής, η οποία σε όλη τη διάρκεια του περασμένου αιώνα βασιζόταν αποκλειστικά στις γεωργικές καλλιέργειες. Στο νότιο τμήμα του νομού, κύριο εξαγωγίμο προϊόν ήταν τό λάδι και δευτερότερα τα δημητριακά (κυρίως σάρι), το κρασί και τα χαρούπια — είδη που δεν απαιτούν ιδιαίτερη φροντίδα και γόνιμο έδαφος για να ευδοκιμήσουν.¹⁵ Το μέτρο στο οποίο οι τοπικές καλλιέργειες προσδιορίζονταν από τη γενικότερη ευρωπαϊκή ζήτηση και τις δυνατότητες εξαγωγής των αγροτικών προϊόντων, το δείχνουν και ορισμένα στοιχεία που περιέχονται στα αρχεία της εποχής: στη μελέτη του για το εμπόριο της Πελοποννήσου ο Κρεμμυδάς σημειώνει πως στις αρχές του 19ου αιώνα μειώνεται αισθητά η καλλιέργεια της ελιάς στη βορειοδυτική Πελοπόννησο, γεγονός το οποίο είχε σαν άμεσο αποτέλεσμα να αυξηθεί η παραγωγή και εξαγωγή λαδιού από το νοτιοανατολικό τμήμα της χώρας.¹⁶

Την εικόνα για τη συνολική μορφή της οικονομίας στο Κρανίδι θα συμπλήρωνε η γνώση της τιμής των εμπορευμάτων, της διακίνησής τους στις ελληνικές ή ξένες αγορές, και της αναλογίας της εμπορευσιμής ποσότητας ως προς την ολική γεωργική παραγωγή. Δυστυχώς η ελλιπής πληροφόρηση και η ανομοιογένεια των πηγών εμποδίζουν την εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων. Φαίνεται, πάντως, ότι η πλειονότητα των κατεταναίων και των πλοιοκτητών στην Ερμιονίδα ήταν ταυτόχρονα κάτοχοι μεγάλων εκτάσεων γης, όπου καλλιεργούσαν ελιές, σιτηρά και αμπέλια. Τη φροντίδα αυτών των κτημάτων ανέθεταν σε ημερομισθίους εργάτες που προέρχονταν, συνήθως, από τα φτωχότερα αγροτικά στρώματα και γειτονικές περιοχές, όπως η Τσακωνιά. Ένας δεύτερος τύπος μίσθωσης ήταν το γέμουρο, σύμφωνα με το οποίο ο καλλιεργητής όφειλε να παραδώσει στο γαιοκτήμονα μια προκαθορισμένη ποσότητα καρπού, ανεξάρτητα από το πραγματικό περιεχόμενο της τελικής συγκομιδής.¹⁷ Ο τύπος αυτός κυριαρχούσε στην τάξη των μικροκτηματιών και ακτημόνων. Μια τρίτη εργασιακή σχέση ήταν το νοίκι καί, τέλος, το μισιακό ή μισιακάρικο, όπου ο ιδιοκτήτης της γης συνεισέφερε με τα έξοδα σποράς και τα εργαλεία και οι καλλιεργητές πρόσφεραν όλη την απαιτούμενη εργασία — στην παραγωγή, κατά κανόνα, των δημητριακών και το μάζεμα της ελιάς — και αμείβονταν με τη μισή συγκομιδή.

15. Οι Κρανιδιώτες πλοίαρχοι μετέφεραν και πουλούσαν προϊόντα από διάφορα λιμάνια της Πελοποννήσου (Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 16).

16. *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο (1793-1821)*, Αθήνα 1980, σ. 158.

17. Μ. Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978, σ. 51.

Σημείωσα ήδη πως το επίπεδο των γνώσεών μας δεν επιτρέπει μία σαφή απάντηση σχετικά με την οικονομική θέση και τις διαστάσεις της περιουσίας των κτηματιών και εμποροπλοιάρχων στο Κρανίδι. Από την άλλη μεριά, κύριος στόχος αυτού του σχεδιασματος είναι να υποδείξει μάλλον, παρά να απαντήσει σε μία σειρά ερωτημάτων που αναφέρονται στην τοπική οικονομική ζωή. Οπωσδήποτε δεν θα ήταν παρακινδυνευμένο να ειπωθεί ότι κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, η διοργάνωση και εκμετάλλευση της παραγωγής στην Ερμιονίδα βρισκόταν στα χέρια μιας ολιγάριθμης μερίδας γαιοκτημόνων και καπεταναίων, οι οποίοι συγκέντρωναν και διοχέτευαν στο εμπόριο τα γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα του τόπου.¹⁸ Μέσα από αυτές τις εμπορευματικές διαδικασίες το Κρανίδι είχε ενταχθεί σε ένα μηχανισμό αγοράς τέτοιο, ώστε από τη μια μεριά οι γεωργικές καλλιέργειες να εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την ευρωπαϊκή ζήτηση αγροτικών ειδών και από την άλλη να πραγματοποιείται η ιδιοποίηση της παραγωγής από τους μεγαλέμπορους που μετέφεραν και πουλούσαν τα τοπικά προϊόντα.

Εισαγόμενα είδη και κοινωνικά χαρακτηριστικά του οικισμού

Τα είδη που εισήγαγαν από το εξωτερικό οι Κρανιδιώτες εμποροπλοίαρχοι ήταν σιτάρι,¹⁹ ακατέργαστα μέταλλα, ξυλεία, υφάσματα, χαλιά, ζάχαρη κ.ά. Το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των ειδών το πουλούσαν σε εμπόρους από τον Πειραιά και άλλες πόλεις στον ελλαδικό, κυρίως, χώρο, αλλά και σε λιμάνια του εξωτερικού, όπως η Κωνσταντινούπολη. Το υπόλοιπο μέρος του εισαγόμενου εμπορεύματος προοριζόταν για τα παντοπωλεία της Ερμιονίδας και τους ίδιους του πλοιάρχους. Σήμερα ακόμη διατηρούνται στα σπίτια τους πατώματα καμωμένα με ξύλα από την Τεργέστη,²⁰ λιανωτά με μαλτέζικες πλάκες, καθώς και πολυάριθμα αντικείμενα από διάφορες ευρωπαϊκές πόλεις, τα οποία αποτελούν μια αξιόπιστη μαρτυρία για

18. Το λάδι που εμπορεύονταν στο Κρανίδι δεν προερχόταν μόνο από την Ερμιονίδα: είναι μάλλον βέβαιο ότι οι πλοίαρχοι συγκέντρωναν σημαντικές ποσότητες από τη Λακωνία, η οποία είχε πλουσιότερη ενδοχώρα από το νομό Αργολίδας (Χωροταξική μελέτη Πελοποννήσου 1973, Πίναξ 16 (1963-64): 18.385 τόννοι λαδιού στην Αργολίδα και 70.762 στη Λακωνία.

19. Το εισαγόμενο σιτάρι προοριζόταν για το εμπόριο. Για τη σημασία της εισαγωγής του σιταριού στην Πελοπόννησο, βλ. Κρεμμυδάς 1980, *ό.π.*, σ. 164 κε. Ο μεγάλος αριθμός ανεμόμυλων στο Κρανίδι, εξάλλου, μαρτυρημένος ήδη στα 1830 από τον Bory de Saint Vincent (*Relation du voyage de la commission scientifique de Morée*, 1837-38, t. 2, Paris, σ. 461) δείχνει πως άλεθαν σημαντικές ποσότητες που προέρχονταν από το εξωτερικό μάλλον, παρά από τις τοπικές καλλιέργειες, τις οποίες δυσχέρανε η ακαταλληλότητα του εδάφους και οι κλιματολογικές συνθήκες.

20. Τα σπίτια των πλούσιων ναυτικών ήταν τα πρώτα διάφορα κτίσματα στο Κρανίδι (Π. Βατικιώτη, *Συλλογή λαογραφικής ύλης από το ...Κρανίδι*, 1976-77, Σπουδαστήριο Λαογραφίας Πανεπιστημίου Αθηνών, χειρόγρ. αρ. 2972, σ. 36-37).

την πολυτελή διαβίωση των ναυτικών οικογενειών της εποχής. Τρεις μεγάλες εκκλησίες στο Κρανίδι άλλωστε, η Κάτω Παναγιά, ο Ιωάννης ο Πρόδρομος και ο Άγιος Γιώργης στα Μπαρδούνια, λέγεται ότι χτίστηκαν με χρήματα τα οποία συγκέντρωσαν οι καπεταναίοι και — αυτό αφορά τις δύο πρώτες εκκλησίες— με σχέδια μηχανικών από την Ιταλία.²¹

Οι εμποροπλοίαρχοι έχτιζαν αρχικά τα σπίτια τους σε μια ορισμένη θέση στο Κρανίδι: τα Μπαρδούνια. Ανάλογες ενέργειες είχαν γίνει και από μέρους των άλλων οικονομικών και επαγγελματικών ομάδων της πόλης. Στα Σαραντάσπιτα και το Γραμματικό, λ.χ., κατοικούσε η αγροτική μερίδα του πληθυσμού ενώ στη Ρουμανία και τα Λαινάδικα βρίσκουμε την πλειονότητα των τεχνιτών, οικοδόμων και ξυλουργών. Οι ενέργειες αυτές είχαν σαν αποτέλεσμα τη σταδιακή διαφοροποίηση του οικισμού και το σχηματισμό μιας σειράς από συνοικίες με ξεχωριστό κοινωνικό χαρακτήρα. Ο παραπάνω διαχωρισμός έχει σήμερα σχεδόν εκλείψει και μόνο οι παλαιότεροι θυμούνται τη σπουδαιότητα που είχε άλλοτε η εκλογή της περιοχής, όπου θα έχτιζαν το οικογενειακό σπίτι.

Τα πρώτα χρόνια της περιόδου που εξετάζεται εδώ, η εγκατάσταση των οικογενειών στο Κρανίδι ακολουθούσε ένα ακόμη κριτήριο: τη διαμονή των αρρένων μελών της οικογένειας στην ίδια ή συνεχόμενες γειτονίες που αποτελούσαν, με τον τρόπο αυτό, ενότητες από συγγενικές ομάδες με έναν κοινό πρόγονο.²² Σήμερα είναι εξαιρετικά σπάνιο να ζουν 2-3 γενεές συγκεντρωμένες σέ ένα μόνο τμήμα της πόλης. Εξίσου σπάνια είναι και η προσφώνηση των ανδρών με το ίδιο παρώνυμο-παρατσούκλι που έχουν οι γιοί και τα αδέρφια τους — συνήθεια η οποία, όταν υπάρχει, υποδεικνύει την παρουσία μιας οικονομικής οργάνωσης βασισμένης στη συνεργασία των ανδρών που συγγενεύουν από την πλευρά του πατέρα και οι οποίοι ζουν, εργάζονται και διαχειρίζονται από κοινού τα περιουσιακά τους στοιχεία.

Οπωσδήποτε στο Κρανίδι διατηρείται ένα έθιμο που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι παλαιότερα υπήρχε μία συναφής με την παραπάνω διοργάνωση των τοπικών παραγωγικών και οικονομικών σχέσεων. Πολλοί κάτοικοι εξακολουθούν να λειτουργούνται στην ίδια εκκλησία με τον πατέρα τους κι όταν ακόμη ζουν χωριστά και ανήκουν σε διαφορετικές ενότητες. Το έθιμο αυτό μπορεί να θεωρηθεί σαν στοιχείο ενδεικτικό των βαθύ-

21. Το χτίσιμο μιας εκκλησίας αποτελεί ένδειξη πλούτου και στα μεταγενέστερα χρόνια: πολλοί κτηματίες και μετανάστες χρηματοδοτούν την ανέγερση μικρών εκκλησιών στο κέντρο και την περιφέρεια του δήμου (Ε. Γκέλιτ, *Περνώντας το χειμάρρο*, 1968).

22. Η συνήθεια αυτή εγκαταλείφθηκε εξαιτίας της δυσκολίας που σύντομα προέκυψε για την ανεύρεση του κατάλληλου οικοπέδου. Για τους ίδιους λόγους, μέσα στο Κρανίδι δεν βρίσκουμε συνοικίες με οικογενειακά ονόματα. Αντίθετα, οι οικισμοί που συστάθηκαν κατά την περίοδο του μεσοπολέμου από κατοίκους της ορεινής Αρκαδίας στην περιφέρεια του δήμου, ονομάστηκαν σύμφωνα με το οικογενειακό όνομα εκείνων που κατοίκησαν πρώτοι, όπως οι Βλαχοπουλίοι στα Βλαχοπουλίκια κ.ά. Οι Κρανιδιώτες δεν φαίνεται να είχαν δημιουργήσει τέτοιους οικισμούς έξω από την πόλη, κυρίως γιατί αυτή βρίσκεται στο κέντρο σχεδόν της καλλιεργούμενης επιφάνειας η οποία ανήκει στους δημότες.

τερων οικονομικών δεσμών, οι οποίοι συνέδεαν τους άνδρες την εποχή που οι κύριες παραγωγικές λειτουργίες της μέσης αγροτικής οικογένειας βασιζόνταν στη συνεργασία των αρρένων μελών της και οι τελευταίοι κατοικούσαν όσο πλησιέστερα επέτρεπε ο διαθέσιμος για οικοδόμηση χώρος.

Η τοπική αγορά και οι βιοτεχνίες

Η εισροή πρώτων υλών και εμπορευμάτων στο Κρανίδι είχε σαν επακόλουθο το άνοιγμα πολλών εμπορικών καταστημάτων-παντοπωλείων και τη μεταποίηση των εισαγομένων υλών από ειδικευμένους τεχνίτες. Κατά τη διάρκεια του περασμένου αιώνα αναπτύσσεται ένας σημαντικός αριθμός βιοτεχνιών²³ —σιδηρουργεία, ραφεία, επιπλοποιεία, υποδηματοποιεία κ.ά.— οι οποίες λειτουργούν με βάση την άμεση παραγγελία.²⁴ Παράλληλα με την άσκηση της τέχνης τους, η πλειονότητα των βιοτεχνών συντηρεί κάποιο κτήμα ή χωράφι και ορισμένοι ταξιδεύουν με αλιευτικά ή σφουγγαράδικα πλοία. Ένα κυρίαρχο γνώρισμα του τρόπου διάθεσης των προϊόντων τους είναι πως αυτοί οι βιοτέχνες εξυπηρετούν το σύνολο σχεδόν των κατοίκων της Ερμιονίδας. Οι υφασματέμποροι, λ.χ., τροφοδοτούν τα γειτονικά χωριά μεταφέροντας τα εμπορεύματά τους με ζώα ή μεταπουλώντας τα σε μικρέμπορους και γυρολόγους. Με εξαίρεση κάποιους μικροπωλητές που συνεχίζουν να πηγαίνουν στην Κοιλιάδα και τα Δίδυμα μέχρι το 1970, οι πλανόδιοι έμποροι και βιοτέχνες σταματούν τις μετακινήσεις τους γύρω στο 1950, με την ολοκλήρωση του οδικού δικτύου της επαρχίας.

Παρά την αξιόλογη ανάπτυξη της, ωστόσο, η αγορά στο Κρανίδι παραμένει χωρίς ουσιαστικές παραγωγικές διεξόδους. Ο μικρός αριθμός επενδύσεων στις γεωργικές καλλιέργειες και τη βιομηχανία αποτελεί, εξάλλου, γενικό φαινόμενο του 19ου αιώνα, εξαιτίας των υψηλών τόκων και της χαμηλής παραγωγικότητας.²⁵ Οι επιχειρηματικές δραστηριότητες που αναπτύσσουν οι κάτοικοι της πόλης αποτελούν συνάρτηση της κίνησης στις αγορές του εξωτερικού, γεγονός το οποίο παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διαμόρφωση του περιεχομένου και των χρονικών ορίων της τοπικής εμπορικής ζωής. Έτσι, όταν μετά το 1850 η ελληνική εμπορική ναυτι-

23. Την τέχνη διαδέχονταν, κατά κανόνα, οι γιοί από τον πατέρα για 2-3 γενεές.

24. Δύο μόνο βιοτεχνίες αναπύχθηκαν στα μεταγενέστερα χρόνια: το υφαντήριο του Κοντοβράκη (1912), όπου γυναίκες από το Κρανίδι ή τα γειτονικά χωριά ύφαιναν ρούχα, σκεπάσματα και είδη προίκας. Η άλλη βιοτεχνία ήταν καθαρά οικογενειακή και αφορούσε την κατασκευή χαλιών (τσέρρες) από γίδινο τρίχωμα. Αυτή λειτούργησε μέχρι το δεύτερο πόλεμο και έκλεισε εξαιτίας της έλλειψης του κατάλληλου μαλλιού.

25. Β. Παναγιωτόπουλος, «Η απορρόφηση των οικονομικών πόρων και του πληθυσμού από την ανάπτυξη της γεωργίας το ΙΗ αιώνα στην Πελοπόννησο», στην έκδ. Σπ. Ασδραχά, *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (ΙΕ' ΙΘ' αι.)*, 1979, σ. 471.

λία παρουσιάζει καθολική κρίση (σαν απόρροια της πτώσης των ναύλων, του αποκλεισμού της ρωσικής αγοράς κατά τον Κριμαϊκό πόλεμο, της γενίκευσης της ατμοπλοΐας και της αδυναμίας του μεγαλύτερου ποσοστού των ελλήνων πλοιοκτητών να βρουν κεφάλαια για την αγορά ατμοκίνητων πλοίων),²⁶ η εμπορική και εφοπλιστική δράση των Κρανιδιωτών ακολουθεί μια σταθερή και εξακολουθητική κάμψη.

Η ναυτιλιακή δράση των Κρανιδιωτών κατά τον 20ό αιώνα

Παύοντας να λειτουργεί σαν εστία επιχειρήσεων εξωτερικού εμπορίου η πόλη στρέφεται σε ναυτιλιακές δραστηριότητες μικρότερης εμβέλειας. Αν και αγνοούμε τις συγκεκριμένες μορφές άρθρωσής τους με τον ελλαδικό χώρο, είναι σαφές ότι οι δραστηριότητες αυτές αφορούν μια διαμετακόμιση ακτοπλοϊκού χαρακτήρα και την εντατικοποίηση των σπογγαλιευτικών και αλιευτικών επιχειρήσεων.

Οι πηγές δεν μας δίνουν τη δυνατότητα να διαπιστώσουμε τον ακριβή αριθμό όσων συμμετέχουν σε αυτούς τους κλάδους, ούτε την έκταση και τα ποσοστά κέρδους από τις ασχολίες τους. Από τις ελάχιστες πληροφορίες που διαθέτουμε, φαίνεται ότι η πλειονότητα των ναυτικών οικογενειών στο Κρανίδι —συσπειρωμένες, συνήθως, γύρω από το πίο δραστήριο μέλος τους— απασχολούνται για δύο γενεές με εφοπλιστικές δραστηριότητες για να στραφούν κατόπιν σε άλλου είδους οικονομικές ενασχολήσεις ή την πολιτική και τις επιστήμες.²⁷ Στα τέλη του περασμένου αιώνα, οι εφοπλιστές στο Κρανίδι αντιμετωπίζουν τις ίδιες περίπου δυσκολίες και ακολουθούν μια συναφή οικονομική πολιτική με τους εμποροπλοίαρχους σε άλλα τμήματα της Πελοποννήσου. Από τη μια μεριά, απασχολούνται με τη μεταφορά ποικίλων εμπορευμάτων σε νησιά και λιμάνια του εσωτερικού²⁸ και από την άλλη, μειώνουν τα ποσά επενδύσεων σε ιδιόκτητα ή ξένα εμπορικά καράβια και φορτώματα.²⁹ Ορισμένοι αγοράζουν, ή συμβάλλουν στην αγορά, σπογγαλιευτικών (γκαγκάβες) —τα οποία φτάνουν στα παράλια της βόρειας Αφρικής— ή ψαράδικων (καϊκια, τρεχαντήρια κ.ά.) — που ταξιδεύουν και εμπορεύονται στο Αιγαίο, τον Πειραιά και την Πάτρα.

Παράλληλα με την ενεργό παρουσία τους στους παραπάνω τομείς της αναδιάρθρωμένης ναυτιλίας, οι καπεταναίοι και πλοιοκτήτες στο Κρανίδι

26. Λεονταρίτης, *ό.π.*, σ. 64-65.

27. Υπάρχουν πολυάριθμα τέτοια παραδείγματα στο Κρανίδι. Οι περισσότεροι γιατροί, δικηγόροι και πολιτικοί προέρχονται από οικογένειες μεγαλοκτηματιών και εμποροπλοιαρχών.

28. Στα νησιά του Αιγαίου λ.χ. μετέφεραν αγλάδια από το Τρίκερι (Λιγνού, *ό.π.*, τ. 6, σ. 214) καθώς και ασβέστη και κάρβουνο από το Κρανίδι: το τελευταίο μέχρι τον εμφύλιο πόλεμο, Forbes & Koster, "Fire, Axe and Plow" στην έκδ. M. Dimen & Friedl, *Regional variation in modern Greece and Cyprus*, Annals of the New York Academy (1976), σ. 123.

29. Κρεμμυδάς 1973, *ό.π.*, σ. 67, 85.

ρευστοποιούν, κατά μεγάλο μέρος, την περιουσία τους. Στις μεθόδους με τις οποίες εκμεταλλεύονται το κεφάλαιό τους —κι εδώ θεωρώ σκόπιμο να προσθέσω ότι παρεμφερείς τρόπους χρησιμοποιούν στα κατοπινά χρόνια οι έμποροι και οι μετανάστες— διαφαίνονται τρεις κυρίαρχες τάσεις. Πρώτα, οι επενδύσεις σε ακίνητα με την επέκταση της κτηματικής τους ιδιοκτησίας στην Ερμιονίδα και την αγορά διαμερισμάτων στον Πειραιά ή την Αθήνα.³⁰ Δεύτερο, η διεξαγωγή γενικού εμπορίου στο Κρανίδι ή τον Πειραιά,³¹ όπου ανοίγουν μακάλικα-παντοπωλεία και πουλούν διάφορα είδη: λάδι, αλεύρι, υφάσματα, χρώματα κ.ά. Μολονότι δεν μας είναι γνωστά τα ποσά που διαθέτουν για τη λειτουργία αυτών των καταστημάτων και η συχνότητα των αγορών και μεταπωλήσεων του εμπορεύματος, είναι φανερό ότι δεν πρόκειται για συστηματικό εμπόριο αλλά για επιχειρήσεις οι οποίες, στο σύνολό τους, συνυπάρχουν και συμπληρώνουν την εκμετάλλευση των ελαιώνων στην περιφέρεια Κρανιδίου. Οι έμποροι που ζούν στην πρωτεύουσα και τον Πειραιά διατηρούν, κατά κανόνα, τα κτήματά τους και επιστρέφουν για την επίβλεψη της καλλιέργειας και της συγκομιδής της ελιάς. Αυτές οι οικογένειες, με τους πολλαπλούς κοινωνικο-οικονομικούς δεσμούς που δημιουργούν στα αστικά κέντρα όπου κατοικούν, συντείνουν αποφασιστικά στη συχνή επικοινωνία, την οικονομική και πολιτική σύνδεση του τόπου διαμονής τους με την Ερμιονίδα.

Ο τρίτος τρόπος με τον οποίο οι εμποροπλοίαρχοι και οι μεγαλοκτηματίες στο Κρανίδι χρησιμοποιούν το ρευστό κεφάλαιό τους, είναι ο δανεισμός χρημάτων. Σε μια εποχή κατά την οποία η υφή της οικονομίας είναι ιδιαίτερα ανελαστική και για το μεγαλύτερο μέρος των κατοίκων υπάρχουν ελάχιστες διέξοδοι για επικερδή επαγγελματική απασχόληση, οι δυνατότητες για χρηματοδότηση των τοπικών έργων παραμένουν συγκεντρωμένες σε ολιγάριθμα χέρια. Για τα χρηματοδάνεια στο Κρανίδι δεν έχουμε γραπτές ειδήσεις: τόσο γιατί οι ομολογίες που υπέγραφαν —όταν υπέγραφαν— επιστρέφονταν στον οφειλέτη μετά την εξόφληση του χρέους του, όσο και γιατί δεν στάθηκε δυνατό να προσεγγίσω τα τυχόν υπάρχοντα συναφή έγγραφα. Η πληροφόρησή μου λοιπόν σχετικά με το ύψος των τόκων και τα κέρδη που απέφερε ο τοκισμός είναι ανεπαρκής. Αυτό που φανερώνουν οι διηγήσεις των παλαιότερων είναι ότι οι τοκιστές και οι τοκογλύφοι όχι μόνον έκαναν θαλασσοδάνεια, αλλά και τόκιζαν χρήματα στις φτωχότερες οικογένειες: συνέβαινε, μου είπαν, συχνά «να χάνεις ένα σπίτι για ένα μπουκάλι λάδι».³² Από συμβολαιογραφικά έγγραφα διαπιστώνουμε, περαιτέρω, ότι μέχρι πρόσφατα γίνονταν ενυπόθηκες δανειοδοτήσεις και πλειστηριασμοί, οι οποίοι είχαν σαν αποτέλεσμα την ενίσχυση

30. Το περιεχόμενο της περιουσίας των εύπορων Κρανιδιωτών διαφαίνεται στα προικοσυμβόλαια και τις διαθήκες που έχουν αφήσει.

31. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια Πανούτσου, που απέκτησε κυλινδρόμυλο στον Πειραιά, αλευρόμυλο και κεραμοποιείο στη Θεσσαλονίκη.

32. Ο τοκισμός είναι αντιπροσωπευτικός για την εποχή τρόπος εκμετάλλευσης του ιδιωτικού κεφαλαίου (Βεργόπουλος, *ό.π.*, σ. 19). Στο Κρανίδι πολλοί κεφαλαίουχοι έκαναν μι-

της κυκλοφορίας του χρήματος ανάμεσα στα μέλη της προνομιάς τάξης των εμπόρων και των κτηματιών.³³

Κοινωνικοί και οικογενειακοί σχηματισμοί

Τα στοιχεία που παρουσίασα στις προηγούμενες σελίδες δείχνουν ότι στα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση του 1821, διαδραματίστηκαν ριζικές τροποποιήσεις στις όψεις και το περιεχόμενο των οικονομικών σχηματισμών στο Κρανίδι, πράγμα το οποίο επέδρασε καθοριστικά στις δομές της κοινωνικής ιεράρχησης της πόλης. Η πρώτη τάξη, στα χέρια της οποίας συσσωρεύτηκε σημαντικός πλούτος, αντιπροσώπευε ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνολικού πληθυσμού και περιλάμβανε τους πλοιοκτήτες, καπεταναίους, μεγαλεμπόρους και πλούσιους γαιοκτήμονες. Τη μεσαία τάξη αποτελούσαν οι μικρότεροι έμποροι, κτηματίες και караβοκύρηδες³⁴ και, τέλος, τα χαμηλότερα στρώματα που κάλυπταν την πλειονότητα των κατοίκων, αποτελούνταν από τους ακτήμονες και τους εργάτες με ναυτικές ή και αγροτικές ασχολίες.

Σημαντικότερη είναι η διάκριση στη δομή και τις σχέσεις των οικογενειών από ανόμοια κοινωνικά στρώματα. Κύρια οικονομική και κοινωνική μονάδα σήμερα είναι η πυρηνική οικογένεια, που αποτελεί ένα ξεχωριστό νοικοκυριό, αν και συχνά περιλαμβάνει τους γονείς ενός από τους δύο συζύγους (αποτελούντας τότε μια οικογένεια-κορμό ή stem family).³⁵ Μέχρι τα μέσα του αιώνα μας, όμως, στην αγροτική μερίδα του πληθυσμού ήταν διαδεδομένος ο διευρυμένος τύπος οικογένειας, στην οποία οι παντρεμένοι γιοί ζούσαν και εργάζονταν κάτω από την εξουσία του πατέρα. Αυτός ο τύπος διαμονής και συνεργασίας δεν συνηθιζόταν στα υψηλότερα στρώματα: μετά το γάμο τους τα παιδιά και των δύο φύλων κατοικούσαν στο

κροδάνεα, όπως φαίνεται και από το ημερολόγιο ενός πλοιάρχου της εποχής. Γράφει ότι το 1909 πήρε τόκους 20, 50 και 300 δρχ. (δυστυχώς δεν προσδιορίζει τα τοκίζόμενα ποσά), όταν μια οκά λάδι είχε 1,60 ή 1,80 δρχ.

33. Σε περιλήψεις κατακυρώσεων, χρονολογημένες από το 1807, δηλώνονται τα περιουσιακά στοιχεία (σπίτι, οικόπεδο, γη) που περνούσαν στην κυριότητα και κατοχή του δανειστή (σαν τελευταίου υπερθεματιστή στον πλειστηριασμό), που προερχόταν, συνήθως, από την τάξη των εμποροπλοιάρχων και μεγαλοκτηματιών. Αγνωστές, πάντως, τις επιπτώσεις που είχε η απώλεια των δεδομένων περιουσιακών στοιχείων στη ζωή της οικογένειας του οφειλέτη. Άλλα δανειστικά συμβόλαια δείχνουν πως αυτού του είδους οι υποθηκώσεις συνεχίζονται μέχρι το άνοιγμα του υποκαταστήματος της Αγροτικής Τράπεζας μετά τον εμφύλιο πόλεμο.

34. Καραβοκύρηδες ήταν οι πλοίαρχοι μικρών σκαφών, σε αντίθεση με τους καπεταναίους, που κυβερνούσαν τα μεγάλα σκάφη (Κωνσταντινίδης, *ό.π.*, σ. 77).

35. Από στοιχεία που περιέχονται στο δημοτολόγιο (χρονολογημένα από το 1955) βλέπουμε ότι η μέση οικογένεια στο Κρανίδι έχει 3-4 παιδιά και ότι ο αριθμός αυτός είναι, κατά κανόνα, μικρότερος στις οικογένειες των εμπόρων και των δημόσιων υπαλλήλων και μεγαλύτερος στις οικογένειες των γεωργών και εργατών.

δικό τους σπίτι. Εξαιρέση αποτελούσε η μικρότερη κόρη ή ο γιός, που κληρονομούσε το πατρικό σπίτι και έμενε με τους γονείς μέχρι το θάνατό τους.³⁶

Ο προικισμός των γυναικών με κινητά ή ακίνητα περιουσιακά στοιχεία επικρατεί σαν θεσμός στο Κρανίδι σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζω εδώ. Στο παρελθόν οι γονείς έδιναν απόλυτη προτεραιότητα στο γάμο των κοριτσιών³⁷ και πολλοί νέοι μετανάστευαν ή ταξίδευαν με το εμπορικό ναυτικό προκειμένου να προικίσουν τις αδελφές τους. Με τον τρόπο αυτό, όχι μόνο οι κοπέλες, αλλά και οι ίδιοι οι νέοι αποκτούσαν τη δυνατότητα να βελτιώσουν την κοινωνική τους θέση βρίσκοντας πλούσια σύζυγο.³⁸ Ας σημειωθεί ότι αυτή τη δυνατότητα, αρχικά, την είχαν μόνον οι απόγονοι των εύπορων οικογενειών που έπαιρναν ύψους ή γαμπρούς από οικογένειες με την ίδια ή μεγαλύτερη οικονομική άνεση. Με τις ευκαιρίες όμως για επικερδή εργασία που συνοδεύουν την ανάπτυξη της εμπορικής ναυτιλίας και το άνοιγμα της ελληνικής και ξένης αγοράς, αυξάνεται εξακολουθητικά ο αριθμός των ατόμων που ζούν ή επιδιώκουν να εγκατασταθούν σε κάποια ελληνική πόλη εγκαταλείποντας οριστικά την Ερμιονίδα.

Οι διαφορές στην οικονομική θέση και τις λειτουργίες των οικογενειών στο Κρανίδι επιδρούν άμεσα στον τρόπο με τον οποίο εντάσσονται στην κοινότητα. Επανελημμένες μαρτυρίες φανερώνουν την ανομοιογένεια που διακρίνει τη μορφή και την έκταση της συμμετοχής των κατοίκων στην τοπική ζωή και τις εκδηλώσεις. Οι παλαιοί καπεταναίοι και μεγαλοκτηματίες είναι οι πρώτοι που στέλνουν τα παιδιά τους στο σχολείο ή μαθητευόμενους κοντά σε ιερείς που αναλαμβάνουν την ηθική και μουσική τους διαπαιδαγώγηση.³⁹ Η ίδια αυτή τάξη των εμπόρων και γαιοκτηματιών τροφοδοτεί αργότερα την πόλη με πολιτικούς, γιατρούς και δικηγόρους που, έχοντας τελειώσει τις σπουδές τους στην Αθήνα ή το εξωτερικό, επιστρέφουν στο Κρανίδι και ανοίγουν ένα δικό τους γραφείο ή ιατρείο. Οι καπεταναίοι και οι εμποροπλοίαρχοι πρόσφέρουν, επιπλέον, σημαντικά ποσά για διάφορα κοινωφελή έργα —όπως το χτίσιμο σχολείου και εκκλησιών— και αντικαθιστούν την παραδοσιακή «βράκα» με τα «φράγκικα» ρούχα.

Μιά πρόσθετη ένδειξη της υψηλής κοινωνικής υπόστασης των

36. Για τη σχέση της κοινωνικής θέσης της οικογένειας με τη δομή και το μέγεθός της βλ. M. Nimkoff & others, "Types of family and types of economy" στο *American journal of sociology*, 1960, αρ. 66, σ. 215 και B. Pasternack & others, "On the conditions favoring extended family households" στο *Journal of anthropological research* (1976), αρ. 32.

37. Δ. Μερεμίτη, *Ζητήματα λαογραφικής έρευνας της περιοχής Ερμιονίδας* (Χειρόγραφο Ακαδημίας Αθηνών), 1953, σ. 13.

38. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γαβριηλίδης για τους Φούρνους, οι γυναίκες αποτελούν «ουσιώδη περιουσιακά στοιχεία» και η ρύθμιση του γάμου τους συμβάλλει στην καλύτερηση της κοινωνικής θέσης και του ονόματος των γονέων τους ("The impact of olive growing on the landscape in the Fourni village" στην έκδ. M. Dimen, *ό.π.*, σ. 272).

39. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 30. Το μαθητολόγιο του 1889-92 του τοπικού ελληνικού σχολείου (διτάξιο και μια τάξη σχολαρχείο) δείχνει ότι η πλειονότητα των μαθητών έχουν πατέρα κτηματία, γιατρό, πλοίαρχο ή έμπορο.

πλοιάρχων και μεγαλοκτηματιών, αφορά τα καθήκοντα των γυναικείων μελών της οικογένειάς τους. Από τον περασμένο ήδη αιώνα, οι σύζυγοι και οι κόρες των εύπορων αυτών Κρανιδιωτών, δεν παίρνουν μέρος στις αγροτικές εργασίες, διαθέτουν εσωτερικές βοηθούς για τις οικιακές φροντίδες και απασχολούνται κυρίως με αγαθοεργίες.⁴⁰ Αντίθετα, οι γυναίκες των μεταναστών και των φτωχότερων ναυτικών εργάζονται συχνά σε ξένα σπίτια και κτήματα και αναλαμβάνουν ουσιαστικές οικονομικές υπευθυνότητες. Ιδιαίτερα στα πρώτα χρόνια του γάμου τους, όταν οι άνδρες απουσιάζουν για μεγαλύτερα χρονικά διαστήματα, διαχειρίζονται τα χρήματα που στέλνουν οι απόδημοι και διευθετούν όλα τα σχετικά με την οικιακή οργάνωση ζητήματα.

Σήμερα, η απουσία των γυναικών από τις γεωργικές ασχολίες είναι ένα καθολικό, σχεδόν, φαινόμενο: μερικές ηλικιωμένες Κρανιδιώτισσες μόνο και μια μερίδα από την τάξη των μικροκαλλιεργητών εξακολουθούν να εργάζονται στους ελαιώνες. Η μείωση της γυναικείας συμμετοχής στους τομείς εκείνους της οικονομίας που απαιτούν χειρωνακτική εργασία οφείλεται στην άνοδο του βιοτικού επιπέδου, τις τεχνολογικές εξελίξεις και τη δημιουργία θέσεων, όπου οι γυναίκες μπορούν να απασχοληθούν επαγγελματικά — όπως τα εμπορικά καταστήματα και οι μικροεπιχειρήσεις τουριστικών ειδών.

Μετανάστευση

Έχω επανειλημμένα τονίσει ότι η πορεία των εμπορευματικών διαδικασιών στο Κρανίδι συνδέεται άμεσα με τον οικονομικό προσανατολισμό των γύρω από αυτό περιοχών: όχι μόνο εξαιτίας της γειννίαςης μαζί τους, αλλά και σαν απόρροια των μεταβολών που συντελούνται ταυτόχρονα στη νοτιοανατολική Ευρώπη.⁴¹ Στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, ο συνδυασμός μιας σειράς ελληνικών και διεθνών γεγονότων οδηγεί στην εφαρμογή μιας νέας επενδυτικής πολιτικής στο μεσογειακό χώρο. Ανάμεσα στα 1858-69, ολοκληρώνεται η διώρυγα του Σουέζ, ένα έργο το οποίο προσελκύει πολλούς μηχανικούς και εργάτες από τα γειτονικά κράτη και την Ελλάδα. Πολλοί ναυτικοί και κτηματίες από το Κρανίδι φεύγουν για την Αίγυπτο, όπου παραμένουν και μετά την αποπεράτωση της διώρυγας ως εργοδηγοί ή εμπορικοί αντιπρόσωποι. Λίγο αργότερα, στα 1880-83, μια οικονομική κρίση σταματά τη βιομηχανική ανάπτυξη της Σύρου, την οποία διαδέχεται ως εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο το λιμάνι του Πειραιά. Το 1891, ένα ακόμη τεχνικό έργο, η διάνοιξη του ισθμού της Κορίν-

40. Παρασκευόπουλος, *ό.π.*, σ. 55.

41. Οι τρόποι με τους οποίους ολοκληρώνονται αυτές οι διασυνδέσεις θα εξετασθούν αναλυτικά στα επόμενα στάδια της έρευνάς μου.

θου, απορροφά σημαντικό αριθμό εργατών από την Ερμιονίδα. Από αυτούς πολλοί επιστρέφουν έχοντας συγκεντρώσει ένα —μικρό συνήθως— κεφάλαιο, με το οποίο αγοράζουν κτήματα, ανοίγουν εστιατόρια ή ασκούν κάποια τέχνη.

Το μέτρο στο οποίο η επιχειρηματική δραστηριότητα των Κρανιδιωτών και οι διεργασίες εκμετάλλευσης του εμπορικού και εφοπλιστικού κεφαλαίου, προσδιορίζονται με βάση τη διεθνή συγκυρία και τις τοπικές δυνατότητες για παραγωγικές επενδύσεις, διαφαίνεται και από τη μετέπειτα εξέλιξη της οικονομικής ζωής της πόλης.

Στον αρχόμενο 20ό αιώνα οι θαλάσσιες μεταφορές δεν αποτελούν πλέον τον κατεξοχήν επικερδή κλάδο συγκέντρωσης των εμπορικών επιχειρήσεων και η πελοποννησιακή οικονομία δεν παρέχει διεξόδους για απορρόφηση του αγροτικού πληθυσμού. Άμεση συνέπεια των 'συνθηκών αυτών είναι η μετανάστευση πολλών αγροτών στις ΗΠΑ, τον Καναδά και αλλού.⁴² Ανάμεσα στα 1890-1910, το μεταναστευτικό ρεύμα παίρνει τη μορφή ενός μαζικού, σχεδόν, κινήματος. Η πλειονότητα των αποδήμων επιστρέφουν ύστερα από πολύχρονη απουσία για να παντρευτούν· οι υπόλοιποι φεύγουν μετά το γάμο τους για να γυρίσουν έπειτα από 3-8 (ή και περισσότερα) χρόνια. Οι γυναίκες και τα παιδιά δεν μεταναστεύουν· μένουν στο Κρανίδι, όπου φροντίζουν τα κτήματα και έχουν ως βασικούς πόρους ζωής τα εμβάσματα των αποδήμων και τα εισοδήματα από τα χωράφια και τους ελαιώνες.

Το μεταναστευτικό κεφάλαιο δεν συνέβαλλε στη διαφοροποίηση της τοπικής οικονομικής πραγματικότητας. Ο προσανατολισμός της επιχειρηματικής πρωτοβουλίας των μεταναστών δεσμευόταν από τις περιορισμένες προοπτικές της περιοχής⁴³ και οι οικονομικές τους δυνατότητες δεν επαρκούσαν για την επέκταση της αγοράς ή το μετασχηματισμό της γεωργικής παραγωγής. Για τους λόγους αυτούς, δεν δημιουργήθηκαν βιοτεχνικά ή βιομηχανικά έργα: όσοι επέστρεφαν από το εξωτερικό επένδυναν τα κέρδη τους σε καινούριες κατοικίες ή/και κτήματα. Μια μικρότερη μερίδα αγόρασε εμπορικά καταστήματα, ελαιοτριβεία ή αλιευτικά σκάφη.

Στα μέσα του αιώνα μας νέοι φορείς οδηγούν σε μια ώθηση της μεταναστευτικής κίνησης από την Ερμιονίδα.⁴⁴ Οι σύγχρονοι μετανάστες φεύγουν μαζί με τις οικογένειές τους και δεν επιστρέφουν —όπως οι παλαιότεροι— με σκοπό την επένδυση των χρημάτων τους σε τοπικές κτηματικές ή εμπορικές επιχειρήσεις. Το τελευταίο αυτό γεγονός θα πρέπει, ασφαλώς, να ερμηνευθεί σε σχέση με την ανεπάρκεια της αγροτικής ενδοχώρας της επαρχίας και το χαμηλό βαθμό διαμόρφωσης των παραγω-

42. Το 1912 το μεροκάματο στην Ερμιονίδα ήταν 3 δρχ. και τριπλάσιο στην Αμερική, σύμφωνα με τους πληροφοριοδότες μου. Για περισσότερες λεπτομέρειες αναφορικά με την κίνηση των τιμών ανάμεσα στα 1832-1912, βλ. Σπ. Ασδραχάς, *Ζητήματα Ιστορίας*, Θεμέλιο, 1983, σ. 175-198.

43. Την ανυδρία δηλαδή που επικρατεί στην περιοχή και το άγονο και επικλινές έδαφος που δυσχεραίνει τα αρδευτικά έργα και τις μηχανικές καλλιέργειες.

44. Ένας από αυτούς τους φορείς ήταν τα μεγάλα τεχνικά έργα στην Αφρική.

γικών θεσμών. Στο ίδιο συμπέρασμα παρακινεί και η αναζήτηση συμπληρωματικής (εποχιακής) απασχόλησης —στη θάλασσα, τις αγροτικές εργασίες και πιό πρόσφατα τις οικοδομικές και τουριστικές μονάδες— η οποία παρατηρείται στην τάξη των μικροκτηματιών και ακτημόνων, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζεται σε τούτο το σχέδιασμα.

Η σύγχρονη κοινωνική και οικονομική οργάνωση στο Κρανίδι

Στο δημογραφικό επίπεδο, οι επιπτώσεις της έντονης μετανάστευσης από το Κρανίδι διαφαίνονται με τη σταθερή μείωση του πληθυσμού.⁴⁵ Είναι ενδιαφέρουσα εδώ μία συγκριτική πληροφορία που αφορά την αύξηση του αριθμού των κατοίκων σε άλλα χωριά της Ερμιονίδας. Η αύξηση αυτή είναι ανάλογη με την επέκταση της καλλιεργούμενης επιφάνειας στην περιφέρεια της κοινότητας, πράγμα το οποίο συνεπιφέρει η ίδρυση νέων θέσεων και οικισμών στις περιοχές όπου υπάρχει διαθέσιμη ακαλλιεργητή γη —όπως στο Φλάμπουρο— ή η αποπεράτωση εγγειοβελτιωτικών έργων —όπως στη Θερμησία.⁴⁶ Ένα τρίτο πεδίο οικονομικής δράσης από τη συμμετοχή στο οποίο ορισμένες κοινότητες αντλούν σημαντικά οικονομικά οφέλη και διατηρούν έτσι, ή αυξάνουν, τον πληθυσμό τους, είναι οι λειτουργίες τους ως αλιευτικά ή τουριστικά κέντρα (Κοιλάδα, Ερμιονή). Αντίθετα, το Κρανίδι δεν έχει επιβιώσει σαν εμπορικό κέντρο: η εμπορευματοποίηση ενός μέρους των αγροτικών προϊόντων κατά τη διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, δεν άλλαξε τις βασικές δομές της γεωργικής παραγωγής ούτε επέτρεψε τη δημιουργία συνθηκών, οι οποίες θα μπορούσαν να επιφέρουν μια ευνοϊκή μεταρρύθμιση των οικονομικών λειτουργιών της πόλης.

Η αυξανόμενη έλλειψη εργατικών χεριών και αγροτικού πλεονάσματος στο Κρανίδι —στενά συνυφασμένη με τη γενικότερη προσφορά μόνι-

45. Το 1830 ο Bory de Saint Vincent σημειώνει πως το Κρανίδι είχε 863 οικογένειες, 4.813 άτομα (ό.π.). Το 1848 είχε 5.778 κατ. (Χουλιάρακης, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξη της Ελλάδος, 1821-1971*, τ.α., 1973). Το 1861, 7.175 κατ. (Μανσόλας Α., *Πολιτειογραφικά πληροφoρία περί Ελλάδος*, Αθήναι 1867). Το 1896, 6.937 κατ. και το 1907, 6.033 κατ. (Χουλιάρακης, ό.π.). Το 1963, 4.028 κατ. (Λεξικόν των δήμων και κοινοτήτων). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 1833 ο δήμος Μάσπητος περιλάμβανε το Κρανίδι, τη Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου, το Χέλι, την Ερμιονή και την Σχονίτσα. Από το 1845 ως το 1912 ο δ. Κρανιδίου αποτελείτο από τους Φούρνους, την Κοιλάδα, το Χέλι και τη Μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου. Μετά το 1912 που ψηφίζεται ο νόμος περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων, ο δ. Κρανιδίου αποτελείται μόνο από το Κρανίδι. Σήμερα υπολογίζεται ότι έχει 3.949 κατοίκους (απογραφή ΕΣΥΕ, 1981).

46. Θερμησία: 1896, 263 κάτ., Φούρνοι, 269 κάτ. Θερμησία: 1907, 331 κάτ., Φούρνοι 448 κάτ. Η σταθερότητα ή αύξηση του πληθυσμού σε περιοχές όπου υπάρχουν αστικά κέντρα ή γίνονται αρδευτικά έργα, επισημαίνεται από τον Βακενάνις για την Πελοπόννησο (*Economy and Population Movements in the Peloponnesus of Greece*, 1972, National Centre of Social Research, Athens).

μης εργασίας— εμποδίζει την αύξηση της παραγωγής και η γεωργική απασχόληση τείνει να μετατραπεί σε ένα δευτερεύον και βοηθητικό, μάλλον, στήριγμα των άλλων δραστηριοτήτων των κατοίκων. Εμπορευματικός χώρος παραμένει ο αγροτικός χώρος, όπως έχει διαμορφωθεί από την κίνηση του πληθυσμού προς τη θάλασσα και τις πόλεις, ενώ στα μικρά περιθώρια διακίνησης εξακολουθούν να υπάρχουν οι παραδοσιακές δομές της αγροτικής παραγωγής. Η υποβάθμιση των γεωργικών καλλιεργειών είναι, δηλαδή, συνέπεια μιας διαδικασίας κατά την οποία αναπτύσσονται άλλοι πίο κερδοφόροι επαγγελματικοί τομείς, ενώ η ενδοχώρα της Ερμιονίδας δεν προσφέρεται για επικερδή εκμετάλλευση. Η απομάκρυνση από τη γεωργική παραγωγή δηλώνει, περαιτέρω, τον τρόπο με τον οποίο η σύνθεση της τοπικής οικονομίας και οι προοπτικές της αγοράς μορφοποιούνται σύμφωνα με την οικονομική δράση και τις συναλλαγές των κατοίκων σε χώρους πλατύτερους.

Ειδωμένες του πλαισίου που θέτουν τα περιθώρια των γεωργικών καλλιεργειών στην Ερμιονίδα, οι σχέσεις παραγωγής και εργασίας αποκτούν μια νέα ερμηνευτική διάσταση. Αναφέρομαι εδώ στην απουσία γεωργικών συνεταιρισμών. Στο Κρανίδι υπάρχει μόνο ένας ελαιουργικός συνεταιρισμός για την προμήθεια λιπασμάτων, δεν γίνεται όμως συγκέντρωση και χοντρική πώληση του λαδιού. Ο ελεύθερος ανταγωνισμός που κυριαρχεί στις οικονομικές σχέσεις των γαιοκτημόνων είναι συνάρτηση της αδύναμης οικονομικής υποδομής της περιφέρειας —που παρεμποδίζει την προώθηση της αγροτικής παραγωγής και της βιοτεχνίας— και του ότι δεν υπάρχει μεγάλο πεδίο εμπορικής δράσης και επιχειρηματικού κέρδους. Σε όλη τη διάρκεια της χρονικής περιόδου που εξετάζω εξάλλου, η αλληλοβοήθεια και η άτυπη συνεργασία στα διάφορα επίπεδα της καθημερινής ζωής περιορίζονται στον αγροτικό πληθυσμό: το ρευστό κεφάλαιο που, από τον περασμένο ήδη αιώνα, διαθέτουν οι οικογένειες των εύπορων Κρανιδιωτών, επιτρέπει την αμοιβή των προσφερόμενων υπηρεσιών και την ανάθεση των κτηματικών και οικοδομικών έργων σε ημερομίσθιους εργάτες και εργολάβους.

Συνοψίζοντας τα σχετικά με την προέλευση και την κοινωνική κατανομή του σημερινού πλούτου στο Κρανίδι, βλέπουμε ότι το εμπόριο του λαδιού αποφέρει σημαντικό κέρδος σε λίγους μόνο γαιοκτήμονες. Για τη μεγαλύτερη μερίδα του πληθυσμού, κύρια πηγή υψηλού εισοδήματος είναι η συμμετοχή στην ελληνική εμπορική ναυτιλία.⁴⁷ Μετά το 1960, ολοένα και πολυπληθέστεροι νέοι μαρκάρουν σε εμπορικά ή αλιευτικά ποντοπόρα πλοία και ταξιδεύουν 8-12 μήνες το χρόνο. Αυτός ο επαγγελματικός προσανατολισμός επιτρέπει τη βραχυπρόθεσμη συσσώρευση κεφαλαίου και εντείνει την προσφορά εργατικού δυναμικού στα καράβια. Το ναυτικό εισόδημα επενδύεται πρωταρχικά στην εκπαίδευση των παιδιών, καινού-

47. Το 1973, υπήρχαν περισσότεροι από 1.000 ναυτικοί στο Κρανίδι και η εισαγωγή συναλλάγματος έφθανε τα \$ 150.000 το μήνα (Δ. Γκίκιζας, «Το Κρανίδι» στα *Κρανιδιακά* (1973), αρ. 2, σ. 37.

ριες κατοικίες — σε αστικά, κατά προτίμηση, κέντρα— και πολυτελή είδη διαβίωσης, που αποτελούν σήμερα τη βασική ένδειξη της κοινωνικής υπόστασης της οικογένειας, όπως άλλοτε τη μεγαλύτερη σπουδαιότητα την είχε η έκταση της γαιοκτησίας και ο αριθμός ελαιόδενδρων. Σε ένα μικρότερο βαθμό, τα κέρδη των ναυτικών χρησιμοποιούνται για το άνοιγμα εστιατορίων, ζαχαροπλαστείων ή εμπορικών καταστημάτων και την αγορά λεωφορείων ή ταξί στο Κρανίδι.

Η δραστηριοποίηση των Κρανιδιωτών στις ελληνικές πόλεις και το εξωτερικό σε συνδυασμό με τη συμμετοχή τους στο εμπορικό ναυτικό, έχουν σαν αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση των τοπικών οικονομικών σχέσεων και της κοινωνικής ιεράρχησης της πόλης. Στα μέσα του 20ού αιώνα, εκλείπει ο συγκεντρωτικός χαρακτήρας του εμπορίου, ο οποίος είχε συμβάλει στην εμφάνιση μιας ισχυρής τάξης εμπόρων και κτηματιών και κλονίζεται η κερδοσκοπία ως τομέας επένδυσης του ιδιωτικού κεφαλαίου. Οι μεγαλέμποροι και γαιοκτήμονες δεν παίζουν πλέον πρωταγωνιστικό ρόλο στη διοργάνωση της αγροτικής παραγωγής και των παραγωγικών σχέσεων στην Ερμιονίδα. Η Αθήνα και ο Πειραιάς εξακολουθούν να έχουν μια διπλή λειτουργία σαν πόλοι έλξης των αγροτών και αγορά των γεωργικών προϊόντων, που πραγματοποιείται με έντονο ρυθμό μέσα από τις επιμέρους αλλαγές στη μορφή και τη σύνθεση της οικονομίας. Οι αγρότες, όμως, αντιπροσωπεύονται από το γεωργικό και κτηνοτροφικό συνεταιρισμό και η εισδοχή τους στις αγορές των πόλεων δεν ρυθμίζεται —όπως άλλοτε— από τους εμπόρους που διευθετούσαν τους μηχανισμούς της αγοράς και εντείνανε τις επιχειρήσεις τους σε πεδία που ξεπερνούσαν τον τόπο διαμονής τους. Οι σημερινοί κτηματίες-παραγωγοί διοχετεύουν το λάδι τους στο εμπόριο μέσα από δίκτυα προσωπικών γνωριμιών και σπανιότερα, με τη μεσολάβηση χονδρέμπορων. Στον καθορισμό αυτού του τρόπου διάθεσης του λαδιού, συντείνει αποφασιστικά και η απουσία περιφερειακής αγοράς στην επαρχία Ερμιονίδας.

Η ιδιοποίηση της γεωργικής παραγωγής και η δυνατότητα εκμετάλλευσης των πλουτοπαραγωγικών πηγών άλλων περιοχών —τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και έξω από αυτόν— έχει πάψει να αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο των μεγάλων εμπόρων και κτηματιών. Τα μεσαία στρώματα —που απαρτίζονται από μικρούς γαιοκτήμονες,⁴⁸ υπαλλήλους, τεχνίτες και μικρέμπορους— αυξάνονται σε δύναμη και όγκο. Σε αντίθεση με όσα ίσχυαν μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα μας όταν τα μέσα παραγωγής και εκμετάλλευσης ανήκαν σε μια ολιγάριθμη προνομιούχα τάξη, η σημερινή ανομοιογένεια στην κοινωνική και οικονομική θέση των οικογενειών στο Κρανίδι, οφείλεται σε ποσοτικές μάλλον, παρά ποιοτικές διαφορές των περιουσιακών τους στοιχείων.

---

48. Οι οποίοι στρέφονται στην καλλιέργεια κηπευτικών και σποροφόρων.

Συμπεράσματα

Φτάνοντας στο τέλος του σύντομου αυτού σχεδίασματος για την εξελικτική πορεία των οικονομικών σχηματισμών στο Κρανίδι, είναι νομίζω σκόπιμο να τονίσω και πάλι ότι το σχέδιο αυτό πρέπει να θεωρηθεί ως απαρχή μόνο μιας γενικότερης έρευνας της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας της πόλης. Η επισήμανση των στοιχείων που παρέθεσα και οι απαντήσεις στα επιμέρους ερωτήματα, δεν είχαν πάντοτε ικανοποιητικό χαρακτήρα, ενώ μια σειρά ουσιωδών ζητημάτων —όπως η έκταση της ακίνητης ιδιοκτησίας των εμποροπλοιάρχων και των κτηματιών κατά τον περασμένο αιώνα— μένουν αναπάντητα. Τα ακριβή μεγέθη των ποσοτικών και ποιοτικών διακυμάνσεων της τοπικής παραγωγής είναι επίσης δύσκολο να προσδιορισθούν: ο περιορισμένος χαρακτήρας της πληροφόρησής μας, λοιπόν, απαιτεί την αναζήτηση περισσότερων και πληρέστερων μαρτυριών για μια τελική επεξεργασία και κατανόηση όσων στοιχείων έχουμε ήδη στη διάθεσή μας.

Όπωςδήποτε, παρά τις όποιες ελλείψεις και ασάφειες, το υλικό που συγκέντρωσα επιτρέπει το σχηματισμό από τη μια μεριά, μιας αρκετά πιστής εικόνας για την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών λειτουργιών της πόλης και από την άλλη, μιας υπόθεσης —βασισμένης στην παράθεση δειγματοληπτικών και κάποτε ανομοιογενών πληροφοριών— για τα σχετικά με τις αφετηρίες και τη σημασία της επιχειρηματικής δραστηριότητας του πληθυσμού.

Την οικονομική ζωή στο Κρανίδι τη μελέτησα με αναφορά στην πολιτική και οικονομική κατάσταση που επικρατούσε στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, του οποίου αποτελεί οργανικό τμήμα. Πιστεύω ότι η γνώση της εφοπλιστικής και εμπορικής συμπεριφοράς των κατοίκων συμβάλλει στην κατανόηση των τρόπων με τους οποίους οι συγκεκριμένες ιστορικές και οικονομικές συνθήκες της περιόδου κατά την οποία ζούν, συντελούν στον προσδιορισμό των τοπικών παραγωγικών και κοινωνικών σχέσεων. Οι πηγές δείχνουν καθαρά πως οι νόμοι που ορίζουν τη μορφή και το περιεχόμενο της συνολικής οργάνωσης της πόλης είναι εγγενείς σε μια συγκυρία φαινομένων (ιστορικών και άλλων) τα οποία διαδραματίζονται στη νοτιοανατολική Ευρώπη και ειδικότερα στις επενέργειες που έχουν αυτά τα φαινόμενα για τις διαδικασίες δόμησης των θεσμών στη στενότερη γεωγραφική ενότητα που διερεύνησα.

Είδαμε πώς οι κατευθύνσεις της επιχειρηματικής δράσης των Κρανιδιωτών είναι στενά δεμένες με το είδος των τοπικών γεωργικών καλλιεργειών και τα περιθώρια για παραγωγικές ή μη παραγωγικές επενδύσεις. Το ότι οι καλλιέργειες της περιοχής (ελιές, δημητριακά) δεν απαιτούν εντατική παρακολούθηση, επιτρέπει και κάποτε παροτρύνει την εποχιακή αποδέσμευση των αγροτών από τις κτηματικές ασχολίες και τη συμπλήρωση του γεωργικού τους εισοδήματος με ναυτικές και άλλες εργασίες. Η εμπο-

ρική ανάπτυξη της πόλης κατά το 19ο αιώνα, συμπίπτει με την επέκταση των θαλάσσιων μεταφορών και τη δυνατότητα ενός μικρού τμήματος του πληθυσμού να δραστηριοποιηθεί στο ναυτιλιακό αυτό τομέα, διοχετεύοντας στο εμπόριο τα αγροτικά προϊόντα της περιοχής. Το παραπάνω σχήμα δείχνει καθαρά τον εξαρτημένο και περιστασιακό χαρακτήρα της οικονομικής άνθησης του τόπου και μας οδηγεί σε αρκετά ασφαλή συμπεράσματα αναφορικά με τον κυρίαρχο ρόλο των κυμάνσεων της ελληνικής και ευρωπαϊκής αγοράς στη διαμόρφωση των όρων παραγωγής και εμπορευματοποίησης των γεωργικών ειδών στην Ερμιονίδα.

Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της οικονομικής ιστορίας του Κρανιδίου επομένως, είναι ο ρόλος που έπαιξαν οι παλαιοί εμποροπλοίαρχοι και μεγαλοκτηματίες στη διασύνδεση του τοπικού στεριανού κεφαλαίου με το θαλάσσιο εμπόριο και τις συνακόλουθες επενδύσεις στην Ερμιονίδα και τα αστικά κέντρα — ενέργειες οι οποίες μετέτρεψαν την πόλη σε κέντρο αξιόλογων εμπορικών επιχειρήσεων και επέτρεψαν σε ένα μεγάλο τμήμα του αγροτικού πληθυσμού να επωφεληθεί από τις ευκαιρίες που δημιούργησαν ορισμένοι εξωγενείς ως προς την περιοχή παράγοντες.